

ТИПОЛОГІЯ СИНТАКСИЧНИХ ОДИНИЦЬ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Статтю присвячено актуальним питанням сучасного українського синтаксису. Зокрема, проаналізовано синтаксичну одиницю як одну із фундаментальних категорій метамови українського синтаксису. Подано типологію синтаксичних одиниць, їх систематизовано як ієрархічну послідовність базових, основних, похідних та периферійних (аналітичних та аналітико-пошукових).

Ключові слова: синтаксична одиниця, типологія, ієрархія, базові, основні, похідні та периферійні одиниці.

Статья посвящена актуальным вопросам современного украинского синтаксиса. В частности, проанализирована синтаксическая единица как одна из фундаментальных категорий метаязыка украинского синтаксиса. Подана типология синтаксических единиц, они систематизированы как иерархическая последовательность базовых, основных, производных и периферийных (аналитических и аналитико-поисковых).

Ключевые слова: синтаксическая единица, типология, иерархия, базовые, основные, производные и периферийные единицы.

The article deals with the topical issues of contemporary Ukrainian syntax. It analyzes the syntax unit as one of the fundamental categories of syntactic metalanguage. It presents the typology of syntactic units, their hierarchical sequence systematized as basic, derived and peripheral (analytical and analytical search). The basic units that are original universals classified a word as basic, minimal lexical component of speech chain and construction as a sequence of words that is the same speech chain. The basic syntactic units cover a word form as minimum functional component of speech chain; a word combination as a combination of notional words based on subordinate link; a word joint as a combination of words based on non-subordinate link; a sentence as a construct that performs communicative function; a supraphrasal unity as two or more sentences connected with content structurally; a text as communicative and meaningful, formally and substantially complete speech formation, it is used with some pragmatic guidelines. Derivative syntactic units specify and distribute between the main subclasses according to some of their functions and their structural characteristics within certain syntactical constructions. Peripheral (analytical and analytical search) syntactic units are formed as a result of specifying syntactic units derived from of

© Попова І. С., 2016

formal grammatical categories of traditional syntax or based on concepts that are alternative to classical syntax.

Key words: metalanguage of syntax, fundamental syntactic categories, syntactic units, syntactic link, text, supraphrasal unity, sentence, word joint, word combination, word.

У теорії мови, безсумнівно, найважливішим постає поглиблений і системний опис універсальних понять і категорій. Зокрема, О. Кривоносов зауважує: «Постулюючи принципи теорії мови, ми визначаємо лінгвістичні універсалії, з чого випливає, що теорія мови повинна вивчати передусім лінгвістичні універсалії як взаємодію мовних знаків із формами мислення» [6, с. 453]. На думку дослідника, теорія лінгвістики має бути, по суті, теорією універсалій, до того ж на всіх рівнях системно-структурної організації мови.

З огляду на це на синтаксичному рівні як вершинному ярусі структури мови, що безпосередньо співвідноситься з мовленнєвими процесами та комунікацією, до універсалій, на наше переконання, належать такі фундаментальні синтаксичні категорії, як **синтаксична одиниця, синтаксичний зв'язок та синтаксична модель.**

Мета запропонованого наукового дослідження – подати загальну типологію однієї з фундаментальних синтаксичних категорій – синтаксичної одиниці з урахуванням наявних трактувань її лінгвістичної сутності. Синтаксична одиниця – це одне з найбільш складних та ємних у змістовому та функційному планах поняття, витлумачення якого є проблемним через низку об'єктивних і суб'єктивних причин, пов'язаних передусім зі специфікою самого синтаксису, матеріальним наповненням синтаксичних конструктів, а також з відсутністю впорядкованої метамови граматики.

Цю тезу підтверджуємо тим, що в українській мові представлена велика кількість конкретних синтаксичних одиниць, але сформованих зазвичай на різних підставах і з різною настановою. Наведемо лише кілька промовистих ілюстрацій щодо цього. Наприклад, у словнику лінгвістичних термінів Д. Ганича й І. Олійника подано понад 30 статей лише

з лексичним входом, що вказує на таку синтаксичну одиницю, як речення та на той чи той його тип на зразок: речення, речення тотожності, окличне речення тощо [4]. Окрім того, деякі типи речень актуалізовано не окремим лексичним входом до словникової статті, а як окремий різновид певного типу, зокрема, односкладні поділено на означено-особові, неозначено-особові, узагальнено-особові, безособові, інфінітивні та номінативні [4, с. 164]. І. Слинько, Н. Гуйванюк і М. Кобилянська розглядають як синтаксичні одиниці близько 70 різних типів речення [14], а А. Загнітко – майже 200 [5]. Схожу ситуацію спостерігаємо і з іншими синтаксичними конструкціями, що кваліфікують як синтаксичну одиницю. Зокрема, у предметному покажчику до «Теоретичної граматики української мови» А. Загнітко подає 64 типи словосполучень [5, с. 641–643], а, наприклад, В. Нікітін – кілька десятків семантичних розрядів обставин [9].

Загалом у будь-якій підсистемі синтаксису, як-от: 1) синтаксис слова; 2) синтаксис словосполучення; 3) синтаксис простого речення; 4) синтаксис складного речення й елементарних безсполучникових фрагментів тексту; 5) синтаксис форми слова [12, с. 8] або в узагальненішій, такий як 1) синтаксис частин мови; 2) синтаксис речення; 3) синтаксис тексту, або актуальний синтаксис [8, с. 448–449; 17, с. 546] формують, мотивують і трактують той чи той корпус синтаксичних одиниць. Тут постають найрізноманітніші, а нерідко й дуже далекі одна від одної концепції, з різним кількісним наповненням пропонованої системи, у якій, щоправда, домінує конструкт *основні синтаксичні одиниці*.

Утім, вирішення проблеми класифікації синтаксичних одиниць сучасної української мови пов'язано принаймні із двома питаннями метамовного характеру. По-перше, потрібно чітко дефініювати поняття *синтаксична одиниця*, а по-друге, визначити критерії, відповідно до яких ту чи ту синтаксичну одиницю можна кваліфікувати як основну, не основну або ще яку-небудь з роз'ясненням, безумовно, смислу й суті такої детермінації.

Узагальнивши такі типові й нормативні дефініції

синтаксичної одиниці з різною акцентуацією, як, наприклад: «Синтаксично організована і комунікативно самостійна частина більшого за обсягом висловлення або окреме висловлення, що має певну синтаксичну будову і комунікативну самостійність [4, с. 161]; «Одиниця синтаксичного рівня мови, яка виділяється на основі синтаксичних зв'язків і синтаксичних відношень [17, с. 550], можна створити відповідну дефініцію вже як метамовну категорію синтаксису.

На нашу думку, дефініювати синтаксичну одиницю як метамовну категорію синтаксису можна, враховуючи такі поняття, як *мовленнєвий ланцюг*, *граматичне впорядкування* та *функційне маркування*. Мовленнєвий ланцюг – це будь-який потік, будь-яка послідовність слів, зокрема й одне слово, якщо воно якимось виділене, ізольоване чи функційно навантажене. Граматичне впорядкування мовленнєвого ланцюга – це наявність між його компонентами певних граматичних чи семантико-граматичних відношень, їхньої граматичної зв'язаності, до того ж як усередині фрази, так і між фразами, тобто за межами одного речення. Функційне маркування – це функційна значущість, виконання в процесі комунікації мовленнєвим ланцюгом тієї чи тієї функції незалежно від його довжини й відповідного наповнення. Отже, з огляду на зазначене **синтаксичну одиницю** тлумачимо як функційно маркований і граматично впорядкований мовленнєвий ланцюг, що є довільною змістово значущою послідовністю словоформ і навіть окремою словоформою [11, с. 12]. Запропоноване визначення дає змогу кваліфікувати як синтаксичні одиниці найрізноманітніші мовленнєві побудови, створені за допомогою певних граматичних засобів (план вираження) і які містять інформацію семантичного чи функційного характеру (план змісту). Це може бути будь-яка велика синтаксична сполука з кількох речень, і, зокрема надфразна єдність, у якій обов'язково є певні лінгвістичні засоби формального зв'язку речень, що входять до складного синтаксичного цілого, а також елементарний лексичний компонент мовленнєвого ланцюга, такий як член речення чи скріпа, як, наприклад, мінімальний у своєму

матеріальному оформленні сурядний сполучник *і*, який також у реченні функційно маркований і змістовно значущий, оскільки, з одного боку, є одним із засобів синтаксичного зв'язку компонентів мовленнєвого ланцюга, з іншого – вказує на граматично рівноправні відношення (поєднувальні, перелічувальні) між цими компонентами (пор.: *Люблю бувати на природі завжди: і влітку, і навесні, і восени, і взимку*). Синтаксична одиниця постає там, де є граматично впорядковані послідовності слів чи окремі слова з вираженими їх функціями й певним змістом.

Проте і характер граматичного впорядкування різних мовленнєвих ланцюгів, і їх функцій, і ступінь їхньої інформативності, а отже, і лінгвістичної значущості також різні як у плані їх змісту, так і в плані вираження. Цим передусім пояснюємо потребу докладнішого опису синтаксичних одиниць і їх класифікації, потребу градувати ці одиниці за значущістю їхніх рівневих і функційних параметрів, що в підсумку уможливить формування системи синтаксичних одиниць сучасної української мови, їхньої типології з урахуванням об'єктивних характеристик і реальної сфери функціонування, а також тих вимог, яким повинна відповідати метамова синтаксису.

Оскільки окремі питання, пов'язані з формуванням системи синтаксичних одиниць, ми вже репрезентували [10, с. 89–194], то в межах цієї статті подаємо узагальнену (без докладних коментарів) схему градування цих одиниць передусім за значущістю ієрархічних відношень між ними.

На нашу думку, за цим принципом синтаксичні одиниці можна поділити на **базові, основні, похідні та периферійні (аналітичні та аналітико-пошукові)**.

Базові одиниці. Це своєрідні універсалії, що вказують на предмет синтаксису практично будь-якої мови. До них уналежнюємо **слово** як елементарний, мінімальний лексичний компонент мовленнєвого ланцюга та **конструкцію** як певну послідовність слів, що є тим чи тим мовленнєвим ланцюгом. Базові одиниці є субстанціональною базою для решти

синтаксичних одиниць.

Основні синтаксичні одиниці. Зазвичай мовознавці, аналізуючи основні синтаксичні одиниці, наповнюють їхню систему різною кількістю компонентів. У разі однокомпонентності системи йдеться лише про речення як самостійну синтаксичну одиницю [15]. Популярнішою є система із двох основних синтаксичних одиниць словосполучення й речення [1; 4; 12; 17].

Найпоширенішою потрібно визнати трикомпонентну систему, що визначає характер граматичного ладу мови й охоплює три компоненти – слово, словосполучення й речення з варіаціями назв першого компонента: мінімальна синтаксична одиниця (А. Загнітко [5, с. 13] і К. Шульжук [16, с. 9]) чи словоформа (Ю. Беляєв [3, с. 11]). Ю. Левицький наповнює трикомпонентну систему по-іншому, а саме словосполученням, реченням і складним реченням [7, с. 3]. В. Белошапкова доповнює трикомпонентну систему четвертою одиницею: слово, словосполучення, речення, складне речення [2]. Функціонує й п'ятикомпонентна система основних синтаксичних одиниць, яка відповідно охоплює слово, словоформу, словосполучення, просте й складне речення [12, с. 6–8], а в іншій інтерпретації – слово, словосполучення, речення, складне речення, текст [13, с. 6]. Наявні, крім названих, ще й інші, можливо, менш популярні типології основних синтаксичних одиниць, але на сутність проблеми це не впливає й не дає змоги її вирішити, бо для створення повної, адекватної й послідовної системи основних синтаксичних потрібно долучити критерій їхнього маркування. На нашу думку, таким критерієм є єдність п'ятьох параметрів синтаксичної одиниці: адекватність граматичному ладу української мови; функційна детермінованість; максимально можливе узагальнення в межах виконуваних функцій; співвіднесення з конкретним мовленнєвим ланцюгом, а отже, повнота й самодостатність; зв'язаність з іншими одиницями. Субстанціональною базою для корпусу основних синтаксичних одиниць є слово й конструкція. Основні синтаксичні одиниці їх конкретизують і функційно детермінують.

Основними синтаксичними одиницями в українській мові є **словоформа** як мінімальний функційний компонент мовленнєвого ланцюга; **словосполучення**, яке традиційно тлумачимо як поєднання повнозначних слів на основі підрядного зв'язку; **словоз'єднання** як поєднання будь-яких слів на основі непідрядного зв'язку; **речення**, яким є і словоформа, і словосполучення, і словоз'єднання, якщо вони виконують комунікативну функцію; **надфразна єдність**, тобто два й більше речень, пов'язаних між собою за змістом і структурою; **текст** як комунікативно значуще, формально й змістово завершене мовленнєве утворення від однієї словоформи й одного речення до будь-якої їхньої кількості, що його вживають з певною прагматичною настановою. Як видно, у цю систему введено та дефінійовано поняття *словоз'єднання*, щоб розрізнити конструкти, пов'язані підрядним і непідрядним зв'язком, які зазвичай не зовсім коректно об'єднують однією синтаксичною одиницею – словосполученням.

На нашу думку, у термінах запропонованої системи основних синтаксичних одиниць, по-перше, можна кваліфікувати будь-який мовленнєвий ланцюг чи його граматично значущий фрагмент. По-друге, її компоненти є структурним утворенням взаємопов'язаних і взаємозумовлених одиниць синтаксичного рівня мови: словоформа, словосполучення, словоз'єднання та надфразна єдність детерміновані структурно й чітко протиставлені за своїми диференційними ознаками, а речення й текст у структурному плані нічим не регламентовані й тому характеризуються їхніми категорійними параметрами.

Похідні синтаксичні одиниці. Максимальне узагальнення основних синтаксичних одиниць є об'єктивною передумовою для формування похідних, що конкретизують і розподіляють основні синтаксичні одиниці між різними підкласами відповідно до тих чи тих їхніх функційних і структурних характеристик у межах певної синтаксичної конструкції. Отже, похідні синтаксичні одиниці формуються від кожної з основних як окремої граматичної категорії внаслідок їхньої дериваційної деталізації. Наприклад, похідні синтаксичні одиниці, що характеризують

різні типи тексту в межах власне синтаксичного рівня структури мови, – це конструкти, які формально співвідносять текст із синтаксичними одиницями, що його утворюють: словоформою (*Супермаркет*) (вивіска на магазині), словосполученням (*Ремонт взуття*) (вивіска на майстерні), словоз'єднанням (*Краса і сила*) (напис на білборді), власне реченням (*Будуймо рідне місто разом!*) (напис на білборді) та послідовністю речень (*Минуло літо, настав вересень, діти йдуть до школи*). До похідних належать різнофункційні словоформи, структурні й типологічні різновиди словосполучень і словоз'єднань, типи речень за структурою, модальністю, характером предикативної основи, по-різному сформовані надфразні єдності тощо.

Периферійні (аналітичні та аналітико-пошукові) одиниці. Вони формуються внаслідок конкретизації похідних синтаксичних одиниць. Аналітичними називаємо синтаксичні утворення, побудовані на основі категорій традиційного формально-граматичного синтаксису, як-от: члени речення, типи підрядних речень, різні типи словосполучень, сформовані з урахуванням як семантичних, так і морфологічних характеристик їхніх компонентів тощо. Аналітико-пошукові синтаксичні одиниці пов'язані з оригінальними, ще не до кінця усталеними концепціями, що є альтернативними класичному синтаксису. До таких можна віднести, наприклад, тему й рему, конструктивні центри та їхні поширювачі, семантичні розряди означень і додатків, комплекс структурних схем простого й складного речень та ін.

Отже, у множині синтаксичних одиниць на основі метамови сучасного синтаксису та реального фактичного матеріалу, що може бути проаналізований у термінах цієї метамови, можна виокремити чотири підмножини: базові синтаксичні одиниці, основні, похідні та периферійні. Кожен елемент цієї системи може стати предметом окремих подальших досліджень.

Бібліографічні посилання

1. **Ахманова О. С.** Словарь лингвистических терминов / О. С. Ахманова. – М. : Сов. энцикл., 1966. – 608 с.

2. **Белошапкова В. А.** Сложное предложение в современном русском языке / В. А. Белошапкова. – М. : Просвещение, 1967. – 160 с.
3. **Беляев Ю. И.** Синтаксис современного русского литературного языка / Ю. И. Беляев. – Херсон : Изд-во ХГУ, 2003. – 496 с.
4. **Ганич Д. І.** Словник лінгвістичних термінів / Д. І. Ганич, І. С. Олійник. – К. : Вища шк., 1985. – 360 с.
5. **Загнітко А. П.** Теоретична граматика української мови: Синтаксис / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонДУ, 2001. – 662 с.
6. **Кривонос А. Т.** Философия языка / А. Т. Кривонос. – М. : Азбуковник, 2012. – 788 с.
7. **Левицкий Ю. А.** Синтаксическая система языка / Ю. А. Левицкий. – Пермь : Изд-во Перм. ун-та, 1983. – 88 с.
8. **Лингвистический** энциклопедический словарь / под ред. В. Н. Ярцевой. – М. : Сов. энцикл., 1990. – 688 с.
9. **Никитин В. М.** Разряды обстоятельств в современном русском языке / В. М. Никитин. – Рязань : Изд-во Рязан. пед. ин-та, 1973. – 118 с.
10. **Попова І. С.** Фундаментальні категорії метамови українського синтаксису (одиниця, зв'язок, модель) / І. С. Попова. – Дніпропетровськ : Вид-во ДНУ, 2009. – 432 с.
11. **Попова І. С.** Фундаментальні категорії синтаксису української мови у формально-граматичному та метамовному аспектах : автореф. дис. ... д-ра філол. наук : 10.02.01 «Українська мова» / І. С. Попова. – Чернівці, 2012. – 40 с.
12. **Русская** грамматика : в 2 т. – М. : Наука, – 1980. – Т. 2 : Синтаксис. – 710 с.
13. **Сиротинина О. Б.** Лекции по синтаксису русского языка / О. Б. Сиротинина. – М. : Высшая шк., 1980. – 142 с.
14. **Слинько І. І.** Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання / І. І. Слинько, Н. В. Гуйванюк, М. Ф. Кобилянська. – К. : Вища шк., 1994. – 670 с.
15. **Сучасна** українська літературна мова. Синтаксис / за ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1972. – 516 с.
16. **Шульжук К. Ф.** Синтаксис української мови /

К. Ф. Шульжук. – К. : Академія, 2004. – 408 с.

17. **Українська мова.** Енциклопедія / редкол. В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк та ін. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2000. – 752 с.